

ELEMZÉSEK

DR. KISS ÉVA

A magyar ipar térbeli szerkezetének átrendeződése 1989 után, II.

Az ipar területi szerkezete a rangszámok tükrében

Az ipari termelés és az ipari foglalkoztatás változása alapján kialakult sorrend révén meghatározható az egyes megyék rangszáma. A húsz területi egység közül az egyes rangszámot az a megye kapta, amelyikben a legjobban nőtt vagy a legkevésbé csökkent az ipari termelés vagy az ipari foglalkoztatás 1989 és 2005 között. A huszadik helyet az a megye foglalhatta el, amelyikben a legerőteljesebb volt az ipari termelés vagy az ipari foglalkoztatás csökkenése a vizsgált időszakban (7. táblázat).

A két fontos ipari mutató között igen szoros korreláció van, amit a Spearman-féle rangkorrelációs együttható értéke (0,766) is igazolt. Az 1989 és 2005 közötti átlagos trendeket vizsgálva ez azt jelenti, hogy az alkalmazottak számának lassú csökkenésével párhuzamosan a termelés lassan nőtt, vagyis a termelékenység is javult. De tágabb értelemben arra is utal a két mutató közötti szoros korreláció, hogy a „térbeli megnyilvánulásuk” is nagyfokú hasonlóságot takar.

Az elemzés következő fázisában a megyék rangszámai alapul szolgáltak az összesített rangszámok meghatározásához is. A térképre vitelükkel kirajzolódik annak a területnek a körvonala, amelyik a legjelentősebb szerepet töltötte be az iparban az elmúlt másfél évtizedben. A „dunántúli patkónak” vagy akár „termékeny félholdnak” is nevezhető terület Vas, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Fejér és Somogy megyét foglalja magába. Ezen megyék összesített rangszámai alacsonyok, 1–5 közötti értékek. 1989 és 2005 között ezekben nőtt az ipari termelés a leginkább, és csökkent legkevésbé az ipari foglalkoztatás. A „patkó” területének zöme a Dunántúl északi felén található. Ezzel szemben az Alföldön szintén megrajzolható egy az ipari termelés és foglalkoztatás szempontjából is valamelyest kedvezőbb adottságú térség halovány körvonala, amelynek tagjai az összetett rangsor 6–10. helyét foglalják el, és amelyek egy kiflihez hasonló formát öltenek. Az „alföldi kifli” az ezredforduló után jelent meg, s az alakzat elsősorban Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar és Pest megye területét öleli fel. Azt viszont feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy egyfelől ezen alföldi térségnek a jelentősége az iparban jóval elmarad a Dunántúl északi felétől különböző okok miatt, másfelől az új ipari térszerkezet kialakulásában nem játszott szerepet (részben azért, mert időben később jelent meg, és mert más mutatók nem igazolták létezését). Hosszú távon azonban előfordulhat, hogy némely területének az iparban elfoglalt pozíciója erősödni fog.

Helyreigazítás. A cikk I. részében a 446. old. alján kezdődő mondatba szerkesztési hiba csúszott, amiért elnézést kérünk. A periódusainak szó helyett periódusaiban értendő.

7. táblázat

A megyék rangszámai az ipari termelés és az ipari foglalkoztatás 1989–2005 közötti átlagos változása alapján

Főváros, megye	Az ipari növekedés rangszáma (a)	Az ipari foglalkoztatás rangszáma (b)	$\Sigma=(a)+(b)$	Összetett rangsor
Komárom-Esztergom	1	4	5	2–3
Fejér	2	3	5	2–3
Somogy	3	1	4	1
Vas	4	2	6	4
Győr-Moson-Sopron	5	5	10	5
Pest	6	8	14	6–7
Heves	7	7	14	6–7
Hajdú-Bihar	8	14	22	10
Bács-Kiskun	9	9	18	8
Jász-Nagykun-Szolnok	10	10	20	9
Nógrád	11	15	26	13
Borsod-Abaúj-Zemplén	12	18	30	16
Zala	13	11	24	12
Budapest	14	20	34	17
Veszprém	15	13	28	14–15
Tolna	16	12	28	14–15
Szabolcs-Szatmár-Bereg	17	6	23	11
Baranya	18	19	37	20
Csongrád	19	17	36	18–19
Békés	20	16	36	18–19

A továbbiakban még egy másik mutató (az iparfejlettség) hosszabb időtávú vizsgálatát végeztük el annak érdekében, hogy az ipar területi szerkezetében bekövetkezett változásokat feltárjuk, és igazoljuk az előbbi analízisek következtetéseit. A már korábban két időpontra (1980, 1994) – az ipari termelés indexei és a becsült megyei GDP-adatok felhasználásával – meghatározott iparfejlettségi rangsort kiegészítettük a 2005. évi iparfejlettségi rangsorral, amit az egy főre jutó megyei ipari GDP-adatok alapján határoztunk meg (Nemes Nagy 1997). (Meg kell jegyezni, hogy bár az egy ipari foglalkoztatottra jutó ipari GDP összege alapján meghatározott rangszámok talán valamelyest pontosabban fejezték volna ki az iparfejlettségi rangsort, a hosszabb időtávú összehasonlítást nem tették volna lehetővé.) Az iparfejlettségi rangsorban is azok a megyék alkották az élbolyt, amelyeknek a rangszámai a legalacsonyabbak voltak. Ez pedig annak az eredménye, hogy ezekben a megyékben a jelentős ipari termelés miatt az iparból származó bevételek az adott megye GDP-jének is tekintélyes hányadát adják (8. táblázat).

8. táblázat

A megyék iparfejlettségi rangsora, 1980–2005

Főváros, megye	1980	1994	2005
Komárom-Esztergom	4	6	1
Budapest	5	5	7
Borsod-Abaúj-Zemplén	2	11	6
Veszprém	1	10	11
Baranya	8	15	19
Fejér	3	3	3
Nógrád	15	18	18
Győr-Moson-Sopron	7	7	2
Heves	6	13	9
Zala	12	2	5
Csongrád	10	8	12
Vas	9	1	4
Pest	16	12	10
Jász-Nagykun-Szolnok	11	9	8
Békés	14	14	17
Hajdú-Bihar	13	16	13
Tolna	18	4	16
Somogy	19	19	15
Bács-Kiskun	17	17	14
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20	20	20

Forrás: Nemes Nagy 1997 és Területi statisztikai évkönyv 2005 alapján saját számítás.

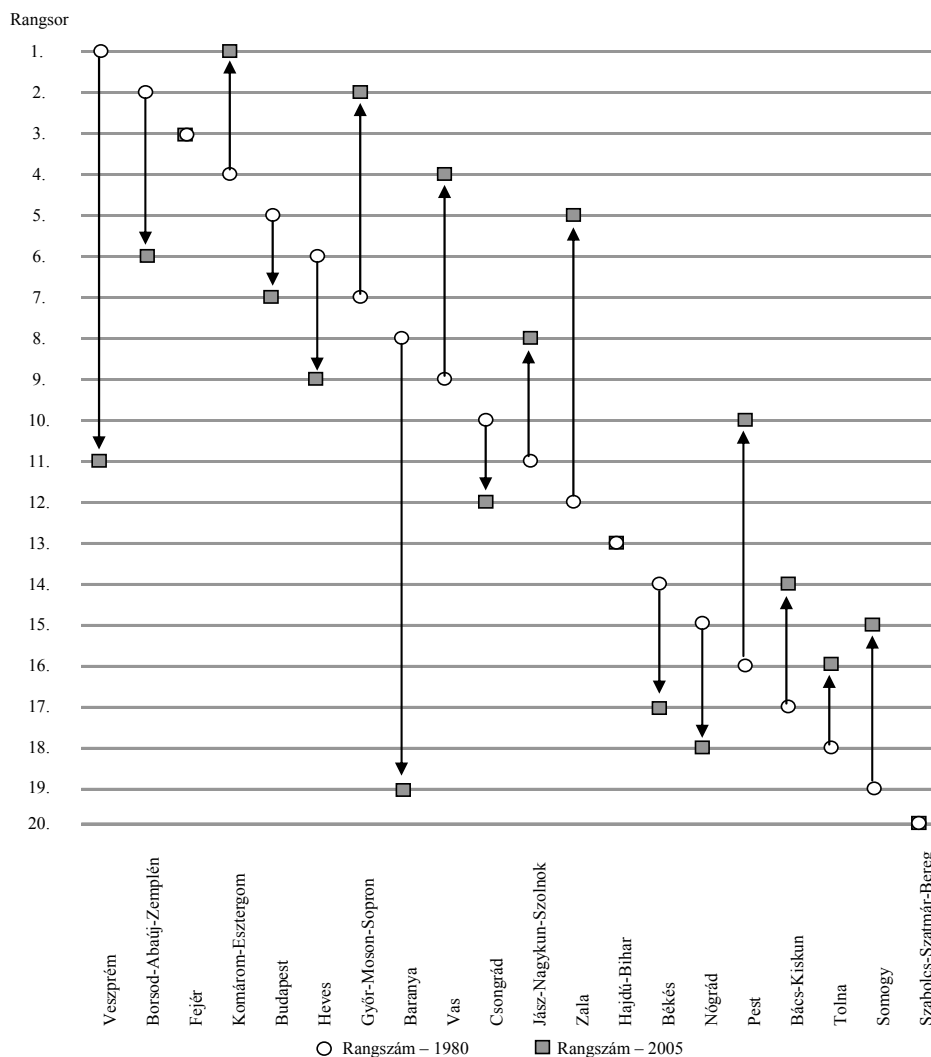
A különböző évek iparfejlettségi rangsorainak összevetésével az ipar területi szerkezetének átalakulására is következtethetünk. Az iparfejlettségi rangsorban már 1980 és 1994 között figyelemre méltó rangsorváltozások mentek végbe, ami a térszerkezetre is kihatott. Az egykori éllovasokból (például Baranyából, Borsod-Abaúj-Zemplénből és Veszprém megyéből) csaknem sereghajtók lettek, ami elsősorban a tradicionális nehézipari ágazatok 1989 után elmélyülő válságának és az iparban zajló nagyarányú átalakulásoknak tulajdonítható. A megyék pozícióváltozása 1994 és 2005 között is folytatódott. Néhány megyének (például Baranyának, Békésnek, Csongrádnak, Tolnának) tovább romlott a helyzete, ellenben másoké (például Borsod-Abaúj-Zempléné, Győr-Moson-Soproné, Komárom-Esztergomé) javult.

A megyék iparfejlettségi rangsorai közül az 1980. és a 2005. évének az összevetése fejezi ki leginkább a területi szerkezetváltozást az iparban, habár az új, napjainkig is domináns térszerkezet körvonalai már az 1990-es évek közepe táján kezdtek kirajzolódni. Az 1980. évi adatok azért képezték a viszonyítás alapját, a „kiinduló állapotot”, mert 1990-re nem álltak rendelkezésre azok a megyei ipari GDP-adatok, amelyek a rangsor-meghatározás alapjául szolgálhattak volna. Másfelől, mivel 1980 adatai álltak a legközelebb a politikai rendszerváltozás idejéhez, ezért ez az év tűnt a legalkalmasabbnak arra, hogy az összehasonlítás alapjaként szolgáljon.

1980 és 2005 között jóval kedvezőbbé vált Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas és Zala pozíciója az iparfejlettség szempontjából, s ezzel egyidejűleg erősen romlott Baranyaé, Veszprémé, és alig változott a többieké. A sereghajtók többnyire maradtak azok, amelyek negyedszázaddal korábban voltak, de akad közöttük olyan is, Baranya megye, amely egykor az élmezőnyben foglalt helyet (5. ábra).

5. ábra

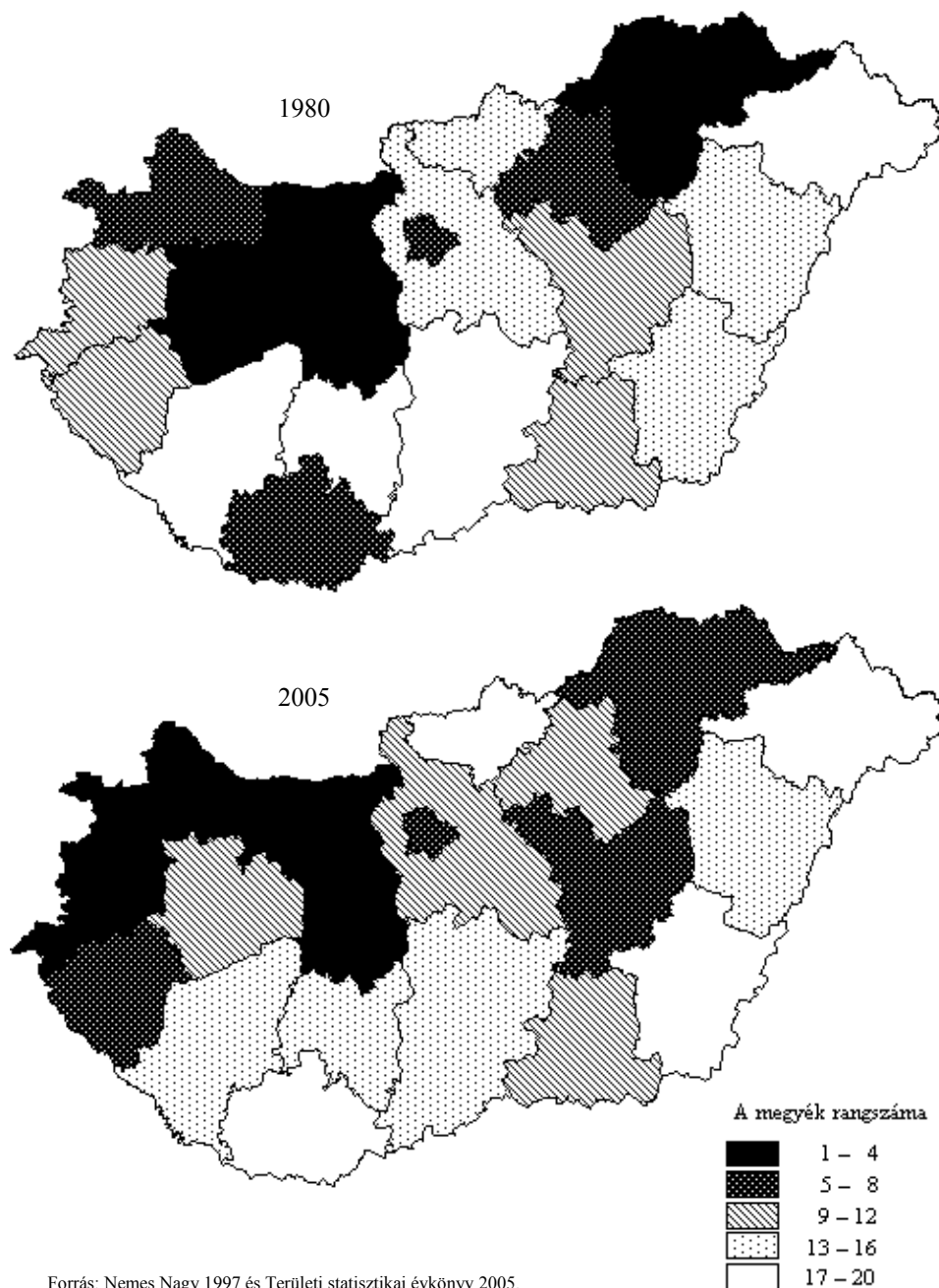
A megyék és a főváros pozíciójának változása az iparfejlettségi rangsorban, 1980–2005

Forrás: Nemes Nagy 1997 és Területi statisztikai évkönyv 2005.

Az 1980. és 2005. évi iparfejlettségi rangszámok kartografikus ábrázolása szintén azt jelzi, hogy ez idő alatt az ipari termelés zöme a Dunántúl északi felére helyeződött át, ami elsődlegesen a közvetlen külföldi tőkebefektetések tetemes mértékével indokolható, az pedig számos egyéb kedvező tényezőnek (előnyös földrajzi fekvés, fejlett infrastruktúra, képzett munkaerő stb.) a következménye. Az ipari termelés súlypontjának áthelyeződését jól tükrözi, hogy az 1980-ban első öt helyen álló térség (Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Komárom-Esztergom, Budapest) helyét 2005-re a Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Fejér, Vas és Zala alkotta terület vette át (6. ábra).

6. ábra

Az iparfejlettségi rangsor változása, 1980–2005

Forrás: Nemes Nagy 1997 és Területi statisztikai évkönyv 2005.

Az 1989 után az ipar területi szerkezetében bekövetkezett változás főbb sajátosságai az iparfejlettségi rangszámok tükrében az alábbiakban foglalhatók össze:

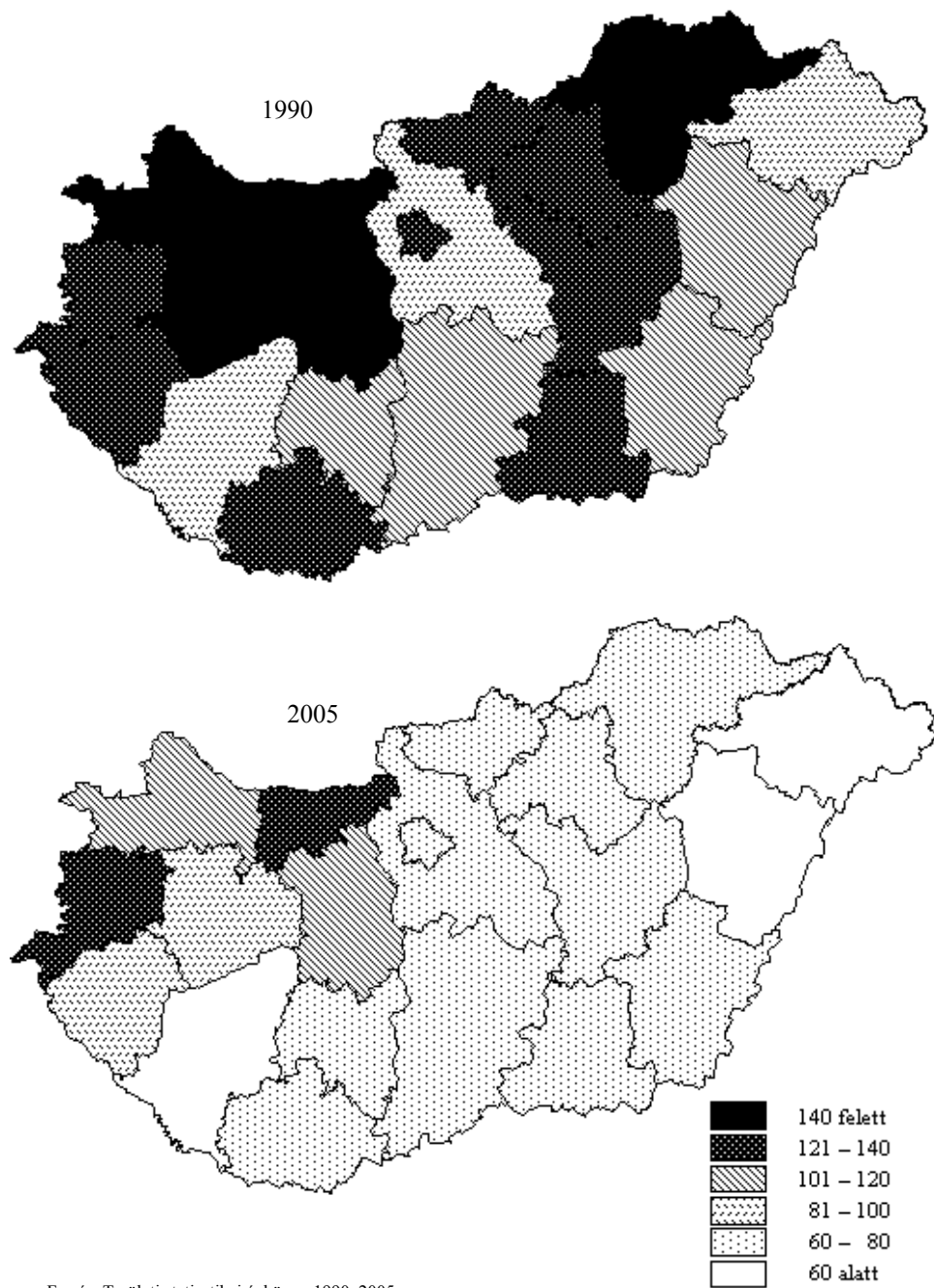
- Budapestnek az ipari termelésben betöltött szerepe csökkent, sőt az 1994. évi rangszámhoz viszonyítva tovább romlott a pozíciója. Ez összefügg a főváros iparában 1989 óta tapasztalt felgyorsult és sokszínű változásokkal, valamint azzal, hogy főképp az iparirányító funkció megtartására, illetve megerősítésére törekszik.
- Az észak-magyarországi terület ipari fejlettsége jelentősen csökkent, a legerőteljesebben és főleg az 1990-es évek első felében a nehézipar egyik hajdani fellegránának számító megyében, Borsod-Abaúj-Zemplénben. Az utóbbi években azonban ismét kedvezőbb pozícióra tett szert.
- Nem javult az alföldi megyék zömének pozíciója sem 1989 és 2005 között (Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megye kivételével). Az iparfejlettségi rangsorban 2005-ben is Szabolcs-Szatmár-Bereg állt az utolsó helyen, ami azért nagyon kedvezőtlen, mert 1965 óta változatlan a helyzete, mindig a „sor végén kullogott” (Bartke 1971). Az iparfejlettségi rangsor alapján nem lehetett az „alföldi kiflihez” hasonló, fejlettebb iparral rendelkező területet kijelölni az Alföldön. Ilyennek legfeljebb csak a kezdeményét képezheti Jász-Nagykun-Szolnok megye területe.
- Dél-Dunántúl helyzete talán még az Alföldénél is rosszabb, annak ellenére, hogy Somogy és Tolna iparának fejlettsége némiképp javult, miközben Baranyáé folyamatosan romlott. A régió egészének hátrányosabb helyzetbe kerülése nagyon sok tényező bonyolult kölcsönhatásának eredménye, ami azután iparának fejlődését is kedvezőtlenül érintette.

Az iparfejlettségi rangsor alapján megrajzolt iparitér szerkezet-változáshoz hasonló irányú átrendeződés tapasztalható az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak megyénkénti számában is 1990 és 2005 között. Ez idő alatt az ipari foglalkoztatás súlypontja is áthelyeződött a Dunántúl északi felére. A legtöbb ipari foglalkoztatott itt jutott ezer lakosra (80 főnél több), ahol az ipari termelés a leggyorsabban nőtt, és az ipar GDP-hez való hozzájárulása is tetemes. Ezzel szemben az ország más térségeiben 80 vagy annál kevesebb ipari foglalkoztatott jutott ezer lakosra (7. ábra).

Az új ipari térszerkezet és főbb jellemzői

Az előzőekben vizsgált különböző mutatók mindegyike külön-külön, de együtt is azt tanúsítja, hogy a magyar ipar területi szerkezetében radikális változás következett be 1989 után. Az 1989 előtti ipari térszerkezet központi elemét az ÉK–DNy-i irányú ipari-energetikai tengely alkotta, amely valójában a nyersanyagok és az energiahordozók elhelyezkedését követte a középhegységek nyomvonalában. Itt koncentráldott az ipari termelés és az ipari foglalkoztatottak túlnyomó hányada. A szocialista iparnak ez a sajátos térszerkezete akár a fordista térszerveződés szélsőséges esetének is tekinthető (Enyedi 1996). A Miskolc, Székesfehérvár és Nagykanizsa vonaltól északra levő terület jóval iparosodottabb volt, mint az attól délre levő dél-dunántúli és alföldi területek. A nyugati határ menti megyék (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala) iparosodottsága is elmaradt az ország „belsejében” levő megyéktől, például Komárom-Esztergomtól, Fejértől és Veszprémtől (8. ábra).

7. ábra

Az ipari foglalkoztatottak ezer lakosra jutó száma, 1990–2005

Forrás: Területi statisztikai évkönyv 1990, 2005.

Az 1989-es politikai rendszerváltozást követően, az 1990-es évtizedben a szocialista ipar térszerkezetét több évtizeden át uraló területi struktúra helyét egy sokkal rugalmasabb, a kihívásokhoz gyorsabban alkalmazkodó és igen képlékeny területi struktúra vette át. Az egykori ÉK–DNY-i ipari tengely helyett létrejött új ipari térstruktúrát a Dunántúl északi felének tekintélyes hányada és a közép-magyarországi régió együttese alkotja. A terület határvonalának megrajzolása bizonyos fokig önkényesen történt, mert a vizsgált hosszabb időtávra nem álltak rendelkezésre település- vagy kistérségszintű adatok.

Az új, posztfordista ipari térség létrejöttében kiemelt szerepet játszott a külföldi tőke. Az ország iparába befektetett külföldi tőke tekintélyes részét (2005-ben 78%-át) ebben a térségben fektetik be. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a külföldi tőke formálta tér ez. Castells szavaival az „áramlások tere”, ami az államszocializmusban domináns „helyek terét” váltotta fel az elmúlt évtizedben (Castells 1993).

Az új ipari térstruktúra két fő összetevőjében az ipar pozíciója ellentétesen alakult 1989 után (Kiss 2002). A közép-magyarországi régióban és azon belül is leginkább az ország iparában kezdetektől fogva kimagasló szerepet játszó fővárosban az ipar súlya csökkent az elmúlt jó másfél évtizedben. Ennek ellenére Budapest még mindig az ország első számú ipari központja, s éppen emiatt nem hagyható ki az új ipari térstruktúrából sem. A főváros még mindig jelentős szerepet tölt be a hazai iparirányításban és -ellenőrzésben, de törekszik a kelet-közép-európai térségen belül is regionális gazdasági centrum szerepkör betöltésére. Részben ennek tudható be, hogy minél több információs technológiával, kutatással és fejlesztéssel foglalkozó, magasabb szintű ipari tevékenységet folytató létesítményt szándékozik magához vonzani.

A főváros tágabb térségében, Pest megyében viszont a külföldi beruházások és az ipari parkok növekvő száma miatt javult az ipar pozíciója. Hozzájárult ehhez a fővárosi ipar szuburbanizációja és az új, dinamikusabban fejlődő iparral rendelkező területek megjelenése is, ami például Gödöllő esetében a kedvező közlekedési kapcsolatoknak, a főváros közelségének és a gyors elérhetőségnek a következménye mindenekelőtt (Barta – Beluszky 1999, Sági 2000).

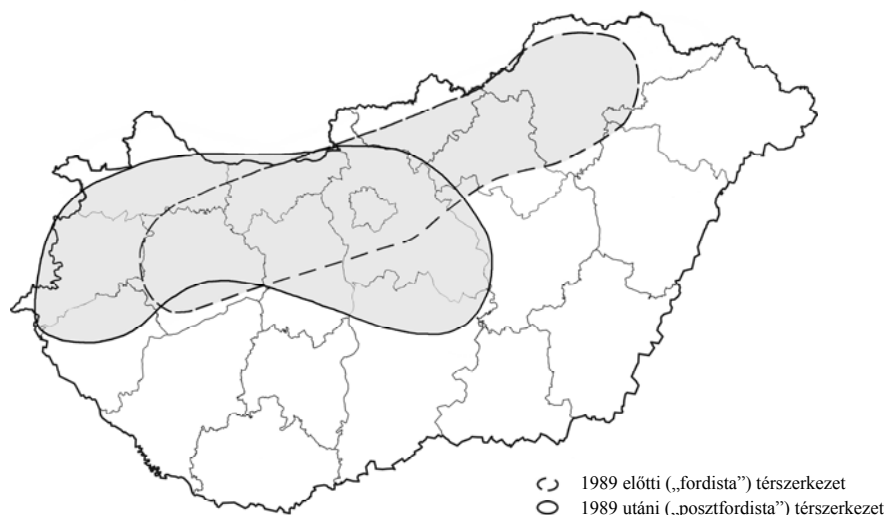
Az új ipari térszerkezet másik fő alkotója a Dunántúl északi fele, ami a közép-dunántúli és a nyugat-dunántúli régió területének tekintélyes részét jelenti. Az ipari termelés legfőbb színhelye ez a terület, ahol az ipar gyorsan fejlődik. Az itt előállított termékek zöme exportra megy (2005-ben közel 74%-a), ami a térség vezető iparágainak (jármű- és alkatrészgyártás, telekommunikáció, elektronika) köszönhető. A fejlődés legfőbb motorjai a jobbára egymástól távol, „szigetszerűen” elhelyezkedő, nagynevű külföldi érdekeltségű cégek, amelyek rendszerint a nagyobb településekre koncentrálnak. Ebben az ipari térben található az ország ötszáz legnagyobb nyereségű cége közül több is (GE, Audi, Nokia, Lear Co., Continental Teves, Alcoa–Köfém stb.), amelyek zömükben a gépipar különböző ágazatait képviselik.

Az új ipari térstruktúrán belül az ipar elsősorban a Budapest–Bécs tengely mentén, a Duna vonalában és a nyugati (elsősorban a Vas megyei) határ mentén összpontosul. A legdinamikusabban fejlődő, legaktívabb ipari centrumok körébe Győr, Szombathely, Szentgotthárd, Székesfehérvár, Komárom, Esztergom és Tatabánya sorolható a térség települései közül. Ezek a relatíve nagy városok térségükkel együtt versengenek egymással a leginkább. S egyben az intenzív gazdasági kapcsolatok, a tőke és a vállalatok erőtel-

jes térbeli koncentrációja folytán ezeknek a legnagyobb az esélye a nemzetközi, globális gazdasági hálózatokba való bekapcsolódásra is.

8. ábra

Az ipar területi szerkezetének átalakulása, 1990–2005

Az ipar területi szerkezetében bekövetkezett gyökeres fordulat az ipari tér differenciálódását is maga után vonta, amelyen belül jól elkülöníthetők a „nyertes” és a „vesztes” régiók, másképp az iparilag fejlettebb és az elmaradott vagy válságterületek. Az új ipari térség, különösen Észak-Dunántúl a rendszerváltozás nagy nyertesét képezi, mert földrajzi helyzetéből és különféle adottságaiból eredően hamarabb és könnyebben tudott alkalmazkodni az új kihívásokhoz, a megváltozott körülményekhez. Ez azzal függ össze, hogy az „új idők” csak bizonyos térségeknek kedveznek, mégpedig azoknak, amelyeknek a földrajzi fekvése kedvező, és rendelkeznek olyan humán és egyéb erőforrásokkal, amelyeket azonnal mozgósítani tudnak. Észak-Dunántúl tudott élni a lehetőséggel, az ipari megújulás, a szerkezetváltás itt zajlott le a leggyorsabban, s a (re)indusztrializáció kiemelt helyet foglal el a gazdasági életében.

A nyertes térséggel szemben az ipari átalakulás nagy vesztese az egykori ÉK–DNy-i ipari tengelynek az északi része, Észak-Magyarország régió. A már 1989 előtt is nehézségekkel küszködő térség iparának a krízise a rendszerváltozás után tovább mélyült, súlyos szociális és társadalmi problémákkal párosult. A funkcionális szerkezetváltás vontatottan haladt, és a dezindusztrializáció dominált az 1990-es években. Válságtérségek alakultak ki Miskolc, Ózd és Salgótarján körzetében, amelyek csak az 1990-es évtized végén kezdtek el lassan kilábalni kiüttlannak látszó helyzetükből.

Az ipari térnek ez az igen éles duális tagozódása nyertes (dinamikusan fejlődő) és vesztes (elmaradott, depressziós) térségekre mostanra már valamelyest oldódott, elsősorban a külföldi tőke térbeli expanziójának köszönhetően.

A két végletet jelző – dinamikusan fejlődő és válság sújtotta – térségek mellett az ország területének tetemes részét kitevő Alföld és Dél-Dunántúl részben szerényebb iparosodottságukból és az ipar jellegéből fakadóan, részben egyéb kedvezőtlen adottságaik (fejletlenebb infrastruktúra, alacsonyabb iskolázottság stb.) miatt időben megkésve, és nagyon lassan reagáltak az új kihívásokra. Ennek a következménye az, hogy ezek a területek – néhány kivételtől eltekintve – ma sem tartoznak a dinamikusan iparosodó térségek közé, sőt sokkal inkább tartósnak tűnik iparuk lassú fejlődése.

Az ipari tér formálódása nem lezárt folyamat, napjainkban is zajlik. Az új ipari térségen kívül is vannak jelentősebb, részben az örökölt, de a jelenben is piacképes, versenyképes iparnak (például Borsod-Abaúj-Zemplén), részben az új ipari beruházásoknak (például Szabolcs-Szatmár-Bereg) tulajdoníthatóan olyan területek, amelyek ipara viszonylag dinamikusan fejlődik, és amelyek később az ipari tér formálásában, további átrendeződésében is részt vállalhatnak.

Összességében véve az ipar területi szerkezetének megváltozása, az ipari tér differenciálódása és az új ipari térszerkeztúra létrejötte nemcsak a gazdasági térre hatott, hanem a településhálózatra és a társadalomra is, és olyan változásokat indukál(t) azokban, amelyek feltárása további vizsgálatokat igényel, és más tudományterületekkel együtt a közeljövő egyik legfőbb feladata.

IRODALOM

- Barta Györgyi – Beluszky Pál* (szerk.) (1999): Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest
- Bartke István* (1971): Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének közgazdasági kérdései Magyarországon. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest
- Castells, Manuel* (1993): The informational city. Blackwell Publishers, Oxford
- Coffey, William – Bailly, Antoine* (1996): Economic Restructuring: A conceptual framework. In: Lever, W. – Bailly, A. (eds.): The spatial impact of economic changes in Europe. Ashgate Publishing Ltd., Hants
- Enyedi György* (1996): Regionális folyamatok Magyarországon. VITA Alapítvány, Budapest
- Kiss Éva* (2002): A magyar ipar térszerkezeti változásai. Földrajzi Értesítő 51., 3–4.
- Nemes Nagy József* (1997): Radikális változások a magyar ipar térszerkezetében. A 125 éves MFT jubileumi konferenciája. Előadásanyag, május 20–23.
- Sági Zsolt* (2000): A külföldi tőke szerepe a budapesti agglomerációs övezet feldolgozóipari térszerkezetének kialakításában. Földrajzi Értesítő 49., 1–2.

Kulcsszavak: ipar, ipari termelés, ipari foglalkoztatás, területi szerkezet, Magyarország.

Resume

After 1989 radical changes have taken place in the Hungarian industry, which have also affected industrial space. Based on the analysis of some indices (e.g. the changes in industrial production and industrial employment between 1989 and 2005) the main aim of this study is to demonstrate how the spatial pattern of the Hungarian industry has transformed. During the socialist era industrial production was concentrated in the mountains, followed their running and the occurrence of different minerals. Nowadays the northern part of Transdanubia is the most dynamically developing industrial region of the country owing primarily to foreign investments.